

Економічний розвиток України в 1992—2005 рр.

- 1. Коли почалося економічне падіння в Україні? 2. Які реформи були проведені в УРСР у роки «перебудови»?

1. Початок економічних перетворень. Голосуючи за незалежність, виборці керувалися не лише політичними, а й економічними міркуваннями. До того ж економічна складова підживлювалася пропагандою національно-патріотичних сил: вони запевняли, що УРСР, яка за економічним потенціалом посідала друге місце в СРСР, самостійно зможе забезпечити гідний рівень життя населенню. Натомість життєві реалії виявилися набагато складнішими.

На початку 1990-х рр. економічну ситуацію можна охарактеризувати як затяжну глибоку економічну кризу, яка через різні обставини за перші роки незалежності призвела до стрімкого обвалу економіки, що тривав до 1999 р. Звичайно, кризи не можна було уникнути, але можна було скоротити її в часі та зменшити негативні наслідки рішучими економічними перетвореннями. Саме цього бракувало українській владі.

У перші місяці після розпаду СРСР (8 грудня 1991 р.) в Україні здійснювалися кроки в напрямку ринкових перетворень, які підштовхнула лібералізація цін, що почалася в Росії. В Україні уряд В. Фокіна з початку 1992 р. ввів в обіг купоно-карбованець і став на шлях «шокової терапії», проголосивши лібералізацію ринкової торгівлі й повну свободу ринкових цін, за винятком цін на деякі товари.

«Шокова терапія» — система заходів для стабілізації економіки та становлення ринкових відносин, які передбачають лібералізацію цін, фінансово-кредитної системи, зовнішньоекономічної та інших видів діяльності, використання монетаристських методів регулювання економіки, скорочення державних витрат на соціальні потреби.

У березні 1992 р. Верховна Рада України прийняла «Основи національної економічної політики України» про роздержавлення й приватизацію, структурну перебудову і модернізацію промисловості. Разом із цим така економічна концепція передбачала відмову від ряду принципових положень, прийнятих під час утворення СНД: Україна залишається у складі СНД, але повністю виходить із рублевого простору; перехід до взаєморозрахунків із країнами Співдружності на основі світових цін; переорієнтація зовнішньої торгівлі на західні ринки тощо.

Стартові можливості економіки незалежної України на 1992 р.

Позитивні чинники	Негативні чинники
• Висококваліфікована та дешева робоча сила (працездатне населення становить більше половини населення України). • Високий рівень освіти. • Значний науковий потенціал (220 тис. науковців), розвиненість мережі наукових установ, розвиток фундаментальних і прикладних наукових досліджень. • Значні природні багатства. • Розвиненість транспортної мережі (залізниці, порти — найрозвиненіша мережа у світі, газо- і нафто-, аміакопроводи тощо). • Великий морський і річковий флот (четвертий у світі). • Промисловість, здатна випускати значний перелік продукції, аж до ракет і космічної техніки. • Значний потенціал у розвитку сільського господарства (висока природна родючість ґрунтів)	• Економіка України як складова загальносоюзного економічного комплексу. • Деформація структури економіки: переважання важкої промисловості та енергетики (70 %). • Відсутність у більшості галузей (80 %) завершеного циклу виробництва товарів. • Випуск 40 % продукції підприємствами-монополістами. • Висока енергозатратність та енергозалежність. • Неконкурентоспроможність більшої частини промислової продукції на світовому ринку. • 80 % підприємств працювали на потреби військово-промислового комплексу. • Несформованість банківської та фінансової системи в Україні. • Відсутність законодавчо-нормативної бази для функціонування економіки в умовах ринку. • Негативні наслідки невдалих економічних реформ періоду «перебудови». • Відсутність чіткої програми дій щодо реформування економіки. • Постійна криза й затратність сільського господарства. • Відсутність управлінських кадрів і менеджменту, пристосованих до ринкової економіки. • Зневага до приватної власності населення, що звикло до державної опіки

Ця програма стала пропуском для України до Міжнародного валютного фонду (МВФ), куди вона була прийнята у квітні 1992 р. Відповідно до вимог цієї організації було підписано меморандум про політику економічних реформ на 1992 р.

Однак у реальному житті Україна отримала «шок» без «терапії». Лібералізація без здійснення відповідних кроків зі створення механізмів ринкової економіки, приватизації, як це було в країнах Центрально-Східної Європи, і збереження широкого державного контролю тільки поглибили кризу, спричинили подальше зниження обсягів виробництва та за відсутності конкуренції закономірно призвели до значного зростання цін, а отже, і різкого погіршення життєвого рівня більшості населення.

У листопаді 1992 р. Прем'єр-міністром було призначено Л. Кучму. Він заявив про необхідність переходу до справді ринкової економіки, а віце-Прем'єр-міністр В. Пинзеник розробив план перетворень. Зокрема, передбачалися такі заходи:

- обмеження пільгових кредитів;
- скорочення субсидій;
- контроль НБУ за витратами;
- розгортання широкої приватизації;
- жорстка економія енергоносіїв тощо.

Порівняно з попереднім роком національний дохід за 1992 р. становив 85 %, виробництво промислової продукції — 91 %, виробництво продукції сільського господарства — 89 %. Майже в усіх галузях важкої промисловості панувала криза. Найбільше падіння відбулося в транспортному й сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній промисловості, що було зумовлено браком матеріалів і комплектуючих, які надходили з колишніх радянських республік. Стрімко знижувався видобуток вугілля, нафти та природного газу. Здійснена в 1992 р. лібералізація цін в умовах відсутності конкуренції того ж року призвела до їх зростання у 20 разів (рівень інфляції 2000 %).

Крім зазначених заходів, Верховна Рада України прийняла низку Законів: «Про зайнятість населення», «Про банки і банківську діяльність», «Про бюджетну систему України», «Про цінні папери і фондову біржу», «Про власність», «Про приватизацію майна державних підприємств» (декілька законів, було розроблено програму приватизації, яка передбачала вже в 1992 р. приватизацію 15 % підприємств важкої промисловості й 30 % торгівлі), «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю» (започаткували реформування колгоспно-радгоспної системи на основі розпаювання їхнього майна, також почалося створення фермерських господарств).

Протягом 1992—1995 рр. було проведено паювання або акціонування 94 % колгоспів. Було практично завершено приватизацію майна колективних господарств шляхом його поділу на паї із наданням їхнім власникам — членам колективних господарств права на вилучення своїх паїв, а також на їх передачу в спадок і продаж. Однак право продажу паїв використовували досить рідко.

Відбулося становлення фермерських господарств. Із 1990 до 1995 р. їх кількість зросла з 82 до 34 778. Після прийняття у 2002 р. нового Земельного кодексу та конструктивних державних ініціатив у сільському господарстві розпочалася нова хвиля зростання кількості фермерських господарств та площ їх землекористування (із 38 400 господарств у 2000 р. до 42 400 у 2005 р.).

Одним з основних заходів аграрної реформи стала зміна існуючого механізму закупівель сільськогосподарської продукції за допомогою державно-контрактної та біржової систем. Проте фермерські господарства не стали головними виробниками сільськогосподарської продукції, основними залишалися великі сільськогосподарські компанії.

Однак усі ці заходи на той час не рятували економічну ситуацію, уряди фактично здійснювали управління не економічними, а адміністративними методами. Директивно встановлювалося 80 % цін на товари; підприємства, що працювали на зовнішньому ринку, мали обов'язково здавати 50 % валютної виручки за фіксованим курсом, який був у 6 разів меншим, ніж ринковий. Приватизація майже не здійснювалася (було приватизовано лише декілька сотень підприємств). Більшість державних підприємств припинила роботу в умовах інфляції, неплатежів, розриву економічних зв'язків і відсутності налагодженої системи збуту.

За період 1990—1994 рр. ВВП скоротився на 44 %, обсяг промислової продукції — на 41 %, національний дохід — на 54 %. У 1994 р. спад промислового виробництва досяг свого максимуму — 27,7 %. Рівень інфляції був найвищим у світі — понад 10 155 %. За межею бідності опинилося 64 % населення.

***«Прихвати́зація»** — умовна назва; придбання державної власності у процесі приватизації незаконним шляхом або за навмисно заниженою ціною.*

Саме в цей час «первинного нагромадження» були закладені основи для накопичення значних капіталів в окремих осіб. Більшість із них формувалася за рахунок експлуатації державних коштів: кредитів (кредити українським підприємствам у 1992 р. складали 65 % ВВП, у 1993 р. — 47 %), субсидій і дотацій (у 1992 р. складали 8,1 % ВВП, у 1993 р. — 10,8 %); використання бартерних схем (оплата поставленої продукції іншою продукцією еквівалентної вартості); «прихвати́зації» державних підприємств, використання «фінансових пірамід» та фінансових спекуляцій; перепродажу енергоносіїв, закуплених під державні гарантії в Росії та Туркменистані, до країн Європи або шляхом кримінальних дій. Більшість капіталу було вивезено за кордон. На 1994 р., за підрахунками закордонних експертів, було вивезено 25—50 млрд дол. (офіційно — 1 млрд). На 1994 р. у «тіні» перебувало 40 % ВВП країни.

2. Економічний розвиток України в 1994—1999 рр. Економіка, стан якої погіршувався, потребувала рішучих заходів, які б поєднували невідкладні антикризові дії з реалізацією нової соціально-економічної стратегії. Великі сподівання населення покладало на зміну влади. У 1994 р. Президентом став Л. Кучма. Із цього часу, по суті, розпочався другий етап економічних перетворень в Україні. Однак рішучих кроків із реалізації проголошеного курсу Президент так і не здійснив. Ситуація в економіці погіршувалася. Верховна Рада схвалила 144-трильйонну емісію, яка призвела до вибуху начебто придушеної інфляції, удвічі збільшивши курс долара і більше ніж у 2 рази — ціни. Населення зіткнулося з явищем гіперінфляції. За межею бідності опинилися мільйони людей.

Причини гіперінфляції 1992—1994 рр.:

- Вплив лібералізації ціноутворення в Росії. В умовах прозорості кордонів стрімке зростання цін у Росії призвело до швидкого «вимивання» дешевих товарів з України.
- Примусовий вихід України з рублевої зони (друга половина 1992 р.).
- Стрімке зростання цін на енергоносії (за 1992 р. у 300 разів). Це призвело до стрімкого падіння виробництва й подорожчання товарів.

- Страйковий рух середини 1992 — 1993 рр. (шахтарі, транспортники, учителі тощо), спричинений черговим підвищенням цін на продукцію сільського господарства, що змусив уряд збільшити розміри заробітної плати, яка не була економічно підкріплена.

Стандартні марки України через гіперінфляцію випускали без номіналу. Буква означала поштовий тариф. 1994 рр.

- Виділення державою значних ресурсів для підтримки агропромислового комплексу (АПК) та інших галузей промисловості (так, лише АПК у першому кварталі 1993 р. отримав 3 трлн крб державної фінансової допомоги та 1 трлн крб пільгових кредитів).
- Прорахунки у проведенні економічних реформ, фактичне їх припинення в 1993 р.
- Недовіра населення до купоно-карбованців, фінансові спекуляції.
- Загострення політичної боротьби.

Через розрахунки за енергоносії в цей час ускладнилися відносини з Росією та Туркменистаном. Борг України цим країнам перевищив 1 млрд дол. Щоб виправити ситуацію з постачанням природного газу, були створені приватні фірми, які завдяки бартерним схемам вирішили питання щодо постачання енергоносіїв, але створили нові проблеми.

Крім того, українські товари стрімко втрачали російський ринок. Відповідно скорочувалися доходи країни, тому що збільшення поставок на інші ринки не компенсувало втрати. Українські товари загалом були неконкурентоспроможними. У цій ситуації Л. Кучма відкинув тезу про виняткову орієнтацію на Захід і заявив про необхідність розвитку стратегічного партнерства з Росією та країнами СНД.

Нова стратегія розвитку була викладена в Посланні Президента України Л. Кучми до Верховної Ради «Шляхом радикальних економічних реформ» у жовтні 1994 р. й отримала схвалення.

Основними напрямками та пріоритетними завданнями нової соціально-економічної стратегії були:

- фінансова стабілізація, що передбачає зниження податків, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи;
- регульована державою поетапна лібералізація цін;

- докорінна структурна перебудова виробництва з метою створення ринкової економіки, яка базуватиметься на приватному секторі;
- децентралізація управління економікою; лібералізація сфери зовнішньоекономічних зв'язків;
- соціальний захист, що передбачав докорінну реформу заробітної плати, соціальної допомоги та соціального страхування.

Засоби досягнення:

- децентралізація управління;
- широка приватизація;
- зовнішні та внутрішні запозичення;
- залучення іноземних інвестицій;
- земельна реформа;
- розвиток експортних галузей.

Гіперінфляція — ціни зростали щодня. 1990-ті рр.

Приватизаційний майновий сертифікат. 1995 р.

Друга хвиля лібералізації цін, що почалася в жовтні-листопаді 1994 р., спричинила новий вибух інфляції, яка до лютого 1995 р. зберігалася на рівні 70 %. Підсумки соціально-економічного розвитку за 1994 р. принесли нові розчарування; для економіки України цей рік виявився найскладнішим. Незважаючи на певне зниження інфляції, її рівень становив понад 400 %. За всі роки незалежності падіння обсягів виробництва було найбільшим. У промисловості воно скоротилося на 28,2 %, у сільському господарстві — на 16,5 %. Реальна заробітна плата знизилася на 16,8 % і становила третину від рівня 1990 р. У результаті ВВП порівняно з 1990 р. скоротився на 44 %.

У 1995 р. відбулася певна стабілізація грошово-кредитної сфери. Рівень інфляції склав за рік 181,7 %. Це дало змогу зміцнити грошову одиницю країни, відродити довіру до неї, що створювало передумови для подальшого проведення грошової реформи.

Завдяки позитивним тенденціям у грошово-кредитній сфері суттєво зросли темпи приватизації. У 1995 р. в Україні було роздержавлено 16 265 об'єктів, із яких 4051 становили загальнодержавну власність. Це було вдвічі більше, ніж за попередній рік. Як результат за 3,5 року частка державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62 %. Уже в середині 1995 р. на недержавних підприємствах України виробляли понад 40 % промислової продукції. Активно продовжувалася приватизація і в 1996 р. Однак було допущено чимало грубих порушень чинного законодавства, зловживань службовим становищем тощо.

Громадяни України мали можливість реалізувати своє право на приватизацію частки державного майна за допомогою майнових приватизаційних сертифікатів (ваучерів), подавши заявки на придбання акцій підприємств, які приватизували через сертифікатні аукціони (їх було проведено близько 50). Сертифікатну приватизацію було закінчено на початку 1999 р. Проте реальну вигоду від неї отримала лише незначна частка населення.

Почався етап грошової приватизації. Ураховуючи подальший кризовий стан української економіки і низьку платоспроможність населення, здійснення приватизації в інтересах певних кіл, а не всього народу України, грошова приватизація також не мала результатів для більшості населення.

У 1995 р. зупинити спад виробництва не вдалося, але відбулося різке його вповільнення (12,2 % проти 22,9 % у 1994 р.). Також цього року було вперше подолано тенденцію до зниження життєвого рівня населення, зростання номінальної заробітної плати почало випереджати зростання цін на споживчі товари.

У 1996 р. в Україні почався новий етап реформ, метою яких було проголошено створення регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки.

Важливою подією стала грошова реформа. У вересні 1996 р. було введено в дію повноцінну національну грошову одиницю України — гривню. Обмін відбувався у співвідношенні 1 гривня за 100 000 купоно-карбованців. У такій пропорції було змінено й ціни. Реформа була неконфіскаційна, і, по суті, обмін здійснювався без обмежень. Однак це був більше політичний акт, оскільки на той час лише Україна серед колишніх республік СРСР ще не ввела свою національну валюту. Крім того, про те, що це була реформа, свідчила тільки заміна однієї валюти — купоно-карбованця (ерзац-валюти) на іншу — гривню. Насправді це була деномінація, тобто ліквідували зайві п'ять нулів на грошових знаках і цінах на товари.

Назва «гривня» бере свій початок із часів Київської держави (Русі-України). У 1918 р. у гривнях випускали кредитні білети Державного банку Української Народної Республіки. Після прийняття в 1991 р. Акта проголошення незалежності України було вирішено власну грошову одиницю назвати гривнею, зберігши назву «копійка» для розмінних монет.

Грошова реформа мала й позитивні результати: зросла довіра до нової валюти; упродовж тривалого часу, із вересня 1996 до кінця 1997 р., валютний курс гривні залишався практично незмінним.

Однак така стабілізація була досягнута за рахунок зростання заборгованості з виплати заробітних плат, пенсій, стипендій (борг на 1999 р. становив 5 млрд грн) та зовнішніх запозичень (якщо до 1993 р. Україна не мала зовнішнього боргу, то на 1999 р. його обсяг перевищив 10 млрд дол.). Спад в економіці тривав.

У вересні 1998 р. Україну охопила масштабна фінансова криза, що прийшла з Азії. Почалося стрімке падіння курсу гривні. На фінансову кризу в Україні вплинули внутрішні чинники. Країна виявилася нездатною сплачувати свої як внутрішні, так і зовнішні борги. Проте завдяки вмілому керівництву НБУ обвального падіння курсу не сталося. Зниження курсу гривні відбувалося повільно. Зрештою курс вдалося стабілізувати на співвідношенні 1 дол. = 5 грн.

3. Економічні процеси у 2000—2005 рр. У 1999 р. вперше за останнє десятиліття чітко окреслилися ознаки економічної стабілізації, а з 2000 р. почалося зростання. У 2001—2005 рр. приріст офіційного ВВП був найвищим серед країн СНД. У той же час у жодній зі сфер економічної діяльності країна не мала логічно завершеного системного законодавчого забезпечення. Постійні зміни чинного законодавства підривали ділову активність і зумовлювали нерівномірність економічних показників.

Позитивні зрушення були зумовлені виваженою бюджетною та монетарною політикою, розширенням внутрішнього попиту поряд зі сприятливою зовнішньою кон'юктурою (високі ціни на метал і продукцію з нього). На цій основі почав підвищуватися життєвий рівень населення, особливо у столиці та великих містах.

Статистичні дані свідчать про утвердження у 2003 р. нової якості зростання, пов'язаної з розширенням внутрішнього ринку, початком інтенсивного оновлення основних виробничих фондів, відчутним зростанням інвестиційного попиту. У 2004 р. прибуток підприємств збільшився у 1,5 разу порівняно з 2003 р.

У 2000—2001 рр. завдяки заходам уряду В. Ющенка вдалося подолати заборгованість держави перед пенсіонерами, почалося повільне зростання розміру пенсій.

Для стимулювання малого бізнесу в 1998 р. указом Президента Л. Кучми було запроваджено спрощену систему оподаткування. За 11 років її існування кількість платників єдиного податку збільшилася майже в 14 разів (із 95 тис. до 1,3 млн осіб), а надходження до бюджету від сплати єдиного податку зросли в 32 рази (зі 127 млн грн у 1999 р. до 4,107 млрд грн у 2009 р.). При цьому суб'єкти-«спрощенці» створили понад 1,2 млн робочих місць.

Позитивні зрушення створили привабливі умови для іноземних інвестицій у різні галузі економіки. Україна отримала високі рейтингові оцінки. На засіданні Міжнародної групи з протидії відмиванню грошей (ФАТФ) у лютому 2004 р. було прийнято рішення про виключення України зі списку країн та територій, що не співпрацюють у сфері боротьби з «відмиванням грошей». Рішенням Пленарного засідання групи «Егмонт» (неформальне об'єднання підрозділів фінансової розвідки світу) у червні 2004 р. до цієї міжнародної організації було прийнято Державний департамент фінансового моніторингу України, що свідчило про довіру до нашої держави.

До 2004 р. було приватизовано більшість привабливих для бізнесу підприємств. У країні сформувалися потужні фінансово-промислові групи Р. Ахметова, І. Коломойського, В. Пінчука та інших.

Акції проти продажу землі. Початок 2000-х рр.

У цей період зміцнилися позиції української економіки на світовому ринку, вона стала однією з найбільш відкритих на пострадянському просторі. Сформувалася стійка тенденція до збільшення українського експорту, що також характеризувало досить високий рівень конкурентоспроможності відповідних галузей виробництва. Протягом 2000—2004 рр. обсяги експорту зросли майже вдвічі. У 2004 р. експорт товарів та послуг становив 72,3 % ВВП країни. Зберігалося додатне сальдо зовнішньої торгівлі. Валютні резерви зросли до 9,9 млрд дол. США. Зовнішній борг на початок 2004 р. склав 23,8 млн дол.

Було продовжено реформи у сфері сільського господарства. У 2002 р. було схвалено Земельний кодекс, який закріпив приватну власність на землю. Однак мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення діє й зараз. Незважаючи на це, різними шляхами вже приватизовано мільйони гектарів землі.

Особливістю розвитку сільського господарства в Україні в цей період було створення великих (декілька сотень тисяч гектарів землі) господарств, які виробляють продукцію на експорт. Це переважно зернові культури, соя, рапс, соняшник.

Висновки. Самостійне економічне життя України розпочалося за несприятливих умов. Економіка перебувала у важкому кризовому стані. Урядам довелося вирішувати одразу декілька завдань: виведення економіки з кризи, здійснення реформ, проведення структурної перебудови економіки, включення економіки України у світове господарство тощо. Перші роки реформ не дали відчутних результатів, тривало стрімке падіння економіки України. Обсяги падіння виробництва були більшими, ніж за роки Другої світової війни, а темпи інфляції — найвищими у світі.

- У 1999 р. Україна вперше за роки незалежності завершила рік із додатними основними показниками соціально-економічного розвитку. Десятиліття економічного падіння завершилося. У 2001 р. Україна показала найвищі темпи економічного зростання серед країн СНД.
- Однак економічна ситуація залишалася складною. Існувала низка проблем, без вирішення яких було неможливо забезпечити повноцінне та ефективне функціонування економіки.

Запитання і завдання

- 1. Коли Україна вийшла з рублевої зони? 2. Який уряд започаткував у країні «шокову терапію»? 3. За якого уряду розпочалися докорінні ринкові перетворення? 4. У який період в Україні спостерігалася гіперінфляція? 5. Коли в Україні було закріплено приватне право на землю? 6. Як називається національна грошова одиниця України? Коли вона була запроваджена?

- 7. Чому після проголошення незалежності відбулося стрімке падіння економіки України? Якими були основні підсумки економічного розвитку України в 1991—1994 рр.? 8. Як відбувалося становлення власної грошово-фінансової системи незалежної України? 9. Чому, на ваш погляд, у перші роки незалежності економічні зміни значно відставали від політичних? 10. Коли почалися економічні реформи в Україні? Якою була їхня мета?
- 11. Охарактеризуйте аграрну політику України на початку 1990-х рр. та розкрийте її наслідки. 12. Обговоріть у групах. Як була реалізована стратегія розвитку економіки, запропонована Л. Кучмою в 1994 р.? Чи було досягнуто мети реформ? Чи ефективними виявилися засоби досягнення? Відповідь подайте у вигляді таблиці.
- 13. Чи можна вважати ефективними економічні реформи, проведені за роки незалежності? Обґрунтуйте свою відповідь.